

ARTYKUŁY I ROZPRAWY

KATARZYNA DRÓŹDŹ-ŁUSZCZYK*

NATALIA SIUDZIŃSKA**

UNIWERSYTET WARSZAWSKI

Reinterpretacja systemu fonologicznego współczesnego języka polskiego

Słowa kluczowe: fonologia, system językowy, współczesna wymowa.

<https://doi.org/10.31286/JP.00950>

Wprowadzenie

Celem niniejszego szkicu jest przedstawienie propozycji systemu fonologicznego współczesnego języka polskiego, która uwzględnia w inwentarzu fonemów zmiany dokonujące się w wymowie Polaków. Nie jest to w pełni autorska propozycja, w wielu bowiem rozstrzygnięciach nawiązuje do prac Romana Laskowskiego (1978/1999) i – w większym zakresie – Marka Wiśniewskiego (1997). Zdajemy sobie sprawę, że proponowana interpretacja fonologiczna przez to, że wyrasta ze strukturalizmu, sprowokuje do dyskusji zarówno nad aktualnością tej metodologii, jak i nad faktyczną potrzebą opisu fonologicznego, którego nie da się oprzeć całkowicie na zhierarchizowanych, niearbitralnych kryteriach. Niemniej dostrzegamy więcej elementów pozytywnych niż negatywnych proponowanego rozwiązania, a ponadto mamy świadomość, że nawet najbardziej krytyczne podejście do strukturalizmu nie doprowadziło do zanegowania koncepcji języka jako systemu, chociaż spory toczyły się wokół tego, do jakiego stopnia jest to system uporządkowany czy też dychotomiczny (a nie np. kłęcz bez centrum i hierarchii; por. Osiewicz 2011).

Od razu nasuwa się tu pytanie o cel konstruowania systemu fonologicznego. Od kilkunastu lat bowiem studenci rozpoczynają swoją przygodę na uczelni nie z przekonaniem, że wiedza jest wartością autoteliczną, lecz spodziewając się, że otrzymają przede wszystkim wiedzę o praktycznym zastosowaniu, co z kolei nie do końca współgra z samą ideą uniwersytetu. Zaproponowanie studentom systemu fonologicznego nie wyklucza pytań o użyteczność opisu, spełnia jednak inne – ważne – zadania. Z perspektywy dydaktyka można wręcz

* kdrozdz@uw.edu.pl; ORCID: 0000-0002-7465-4379

** n.siudzinska@uw.edu.pl; ORCID: 0000-0003-3741-6627

zaryzykować tezę, że wprowadzanie na zajęciach systemu fonologicznego służy utrwalaniu cech artykulacyjnych głosek¹. Jednocześnie zmiana perspektywy fonetycznej na fonologiczną ilustruje i pozwala zrozumieć podział cech na relewantne i nierelwantne. Cechy pierwszego typu zwykle znajdują odzwierciedlenie w systemie fonologicznym; cechy typu drugiego nie są w nim uwzględniane.

Odwoływanie się do systemu fonologicznego podczas zajęć niesie również tę korzyść, że pozwala uchwycić złożoność relacji między dźwiękami. Aby zilustrować tę tezę, przywołajmy fonem /r/. Do jego identyfikacji wystarczy wskazać na towarzyszącą powstawaniu wariantu podstawowego tego fonemu drżącą (zob. Ostaszewska, Tambor 2000). Tymczasem różnic w znaczeniu wyrazów nie obserwujemy tylko na poziomie par minimalnych *rak : lak*, *rama : lama*. Opozycji, w których ten fonem uczestniczy, jest nieporównywalnie więcej, por. np. pary: *rak : mak*, *rak : bak*, *rak : pak*, *rak : jak*, *rak : żak*, *rak : sak*, *ryć : myć*, *ryć : szyć*, *ryć : być*, *ryć : żyć*, *ryć : wyć*. Opozycje w proponowanym przez nas opisie są tworzone na różnych poziomach szczegółowości. Takie rozwiązanie ukazuje, że wszystkie cechy dystynktywne są istotne w jednakowym stopniu. Dla wskazanego fonemu /r/ ważne są zarówno jego półotwartość (por. *ryć : szyć*), jak i nienosowość (por. *ram : nam*).

Mówienie o systemie i ogłęd fonetyki z perspektywy fonologii sprzyjają także uchwyceniu zmian w języku. Wyliczenie fonemów jest arbitralne i rodzi wątpliwości dotyczące istnienia lub nieobecności w inwentarzu konkretnych jednostek. Wprowadzenie systemu fonologicznego podczas zajęć z fonetyki nie tylko otwiera miejsce na komentarz, jak zmienia się wymowa Polaków, ale też przenosi rozważania z zakresu nauk przyrodniczych i eksperymentalnych nad dźwiękiem do językoznawstwa oraz pozwala – przez udział w opozycjach – ocenić obciążenie funkcjonalne fonemów przyjętych w inwentarzu.

Wbrew pozorom są to argumenty niebagatelne. Na zajęciach z języka studenci otrzymują opis albo historycznego stanu języka, albo stanu obecnego; o stanie przyszłym trudno mówić. Kierowanie uwagi na mocne i słabe obciążenie funkcjonalne fonemu daje studentom narzędzie do przewidywania możliwych zmian. Nie uda się przewidzieć wszystkich przemian, które mogą wystąpić w przyszłości, niemniej jednak otrzymują oni narzędzie do dostrzegania nowych form w języku, a zarazem wycofywania innych i do rozumienia mechanizmów, jakie się za tym kryją. A na takim kierunku kształcenia, który uwrażliwia na procesy zachodzące w języku, właśnie nam zależy.

Z tych powodów i pod wpływem kilkunastu lat doświadczeń związanych z zapoznawaniem z zagadnieniami fonetyki i fonologii studentów pierwszego roku warszawskiej logopedii zdecydowałyśmy się na zaproponowanie zmodyfikowanego systemu fonologicznego oraz na przedstawienie komentarza do proponowanych rozstrzygnięć – i to mimo krytyki, z którą w XXI wieku spotykają się koncepcje strukturalistyczne i poststrukturalistyczne (por. np.: Szpyra-Kozłowska 2002a, 2002b; Osiewicz 2011).

1 Oczywiście jeśli cechy dystynktywne fonemów są powiązane z cechami artykulacyjnymi głosek. Znajomość cech głosek jest ważna w kształceniu zwłaszcza logopedów (ale i glottodydaktyków).

W pracach z zakresu fonologii różni autorzy przyjmują od 36 (np. Klebanowska 2007) do 41 (zob. Wierzchowska 1980) lub 42 fonemów (np.: Stieber 1966; Wiśniewski 1997)². Rozbieżności są pochodną monofonematycznej i bifonematycznej interpretacji niektórych elementów (np. głosek zwarto-szczelinowych i tzw. samogłosek nosowych), ale także tego, że warianty fonemów mają różne statusy, tzn. głoska, która w jednym ujęciu jest wariantem podstawowym, w innym może być wariantem pozycyjnym lub fakultatywnym, a w skrajnych i rzadkich wypadkach może nie być brana pod uwagę przy budowaniu systemu.

1. Warunki opisu systemu fonologicznego

System będziemy tutaj rozumieć jako zbiór elementów uporządkowanych, mających strukturę i hierarchię. Jego podstawą będzie podział dychotomiczny, wykorzystujący opozycje prywatywne (zob.: Laskowski 1978/1999; Wiśniewski 1997). Za najważniejszą dla wyodrębniania fonemu uznaliśmy możliwość zbudowania sieci opozycji, ponieważ o jego miejscu w systemie świadczy to, w ilu oraz w jakich opozycjach uczestniczy. Brak problemów ze wskazaniem par minimalnych oznacza, że fonem jest mocno obciążony funkcjonalnie, a wskazanie jego wariantu podstawowego i wariantów pozycyjnych zwykle nie budzi wątpliwości. Natomiast kłopoty z tworzeniem opozycji oznaczają słabe obciążenie funkcjonalne, a zarazem nasuwają wiele pytań o to, czy warto wyodrębnić taki fonem i jakie są jego warianty.

W opracowaniach, do których nawiązujemy (Laskowski 1978/1999; Wiśniewski 1997), cechy dystynktywne powiązane są z cechami artykulacyjnymi. W propozycji R. Laskowskiego cechy różnicujące wyrazy wywodzą się z charakterystyki artykulacyjnej bądź też funkcjonalnej³. W bardziej jednolitym opisie M. Wiśniewskiego klasyfikacja fonemów oparta jest na cechach dystynktywnych pochodzących wyłącznie z właściwości artykulacyjnych dźwięków mowy⁴. Wzorując się na propozycji M. Wiśniewskiego, przyjmujemy, że cechy dystynktywne wywodzą się z walorów fonetycznych, a dokładniej z cech artykulacyjno-brzmieniowych głosek⁵. Tak wyodrębnione cechy można zweryfikować przez odtwarzanie układów narządów artykulacyjnych, za pomocą słuchu, a nawet wzroku. Będą to cechy wynikające z charakterystyki stopnia otwarcia kanału głosowego, miejsca artykulacji oraz udziału wiązań głosowych w powstawaniu poszczególnych dźwięków. Proponowane rozwiązanie jest uzasadnione istotą pracy logopedy, który dąży do nauczenia pacjenta charakterystycznego dla głoski ruchu i układu narządów artykulacyjnych.

2 Więcej o różnicach ilościowych w inwentarzach fonemów zob. Wolańska 2019: 106–116.

3 Marek Osiewicz (2011) dokonuje krytyki systemu fonologicznego R. Laskowskiego, przypisując tej propozycji stosowanie kryterium wyłącznie artykulacyjnego. Tymczasem R. Laskowski wykorzystuje również kryterium funkcjonalne, por. sylabiczność.

4 Warto przypomnieć, że nie wszystkie właściwości fonetyczne dźwięków są cechami fonologicznymi, gdyż nie wszystkie mają przypisaną funkcję różnicowania znaczenia. Niektóre cechy są więc nieistotne fonologicznie, co oznacza, że nie tworzą one par korelacyjnych, inaczej opozycji fonologicznych, będących podstawą do wyodrębniania segmentów wypowiedzi odpowiadających jednemu fonemowi.

5 Cechy artykulacyjno-brzmieniowe nie uwzględniają charakterystyki audytywnej głosek (jak głoski ciemne, jasne, miękkie etc.). Określenie oddaje wyłącznie perspektywę nadawcy, a dokładniej układ narządów artykulacyjnych i kontrolę słuchową mówiącego.

W swoim opisie proponujemy następujące cechy: spółgłoskowość, samogłoskowość, wysokość, przedniość, tylność, półotwartość, nosowość, boczność, zwartość, szczeliność, wargowość, przedniojęzykowość, dźwiękowość, środkowojęzykowość i dźwięczność. Cechy są uporządkowane na podstawie charakterystyki artykulacyjnej reprezentantów głoskowych fonemów i – tam, gdzie to możliwe⁶ – wprowadzane zgodnie z zasadą, że pierwszeństwo ma cecha ogólniejsza dla danej klasy jednostek (zob. inaczej Sawicka 1995). W pierwszej kolejności rozpatrywany jest stopień zbliżenia narządów artykulacyjnych, następnie miejsce artykulacji, na końcu zaś dźwięczność. Warto też zwrócić uwagę, że nie wszystkie cechy dystynktywne odnoszą się do wszystkich klas fonemów. Mimo przyjętych założeń niektóre kwestie, zwłaszcza związane z nazewnictwem cech dystynktywnych, rozstrzygamy arbitralnie, na przykład przyjmujemy określenie *boczność*, a nie *drżączność* (zob. dalej).

Każda cecha dystynktywna rozбивa zbiór fonemów na dwie wzajemnie wykluczające się grupy. Poszczególne jednostki fonologiczne są więc określane jako kombinacja dodatnich i/lub ujemnych wartości cech dystynktywnych⁷. W dalszej części zostaną scharakteryzowane poszczególne cechy dystynktywne i zaprezentowane podklasy fonemów. Opisując konkretne cechy, skupiamy się na elemencie nacechowanym. Tam, gdzie jest to konieczne, proponowane rozstrzygnięcie zostało uzupełnione o krótki komentarz.

2. Charakterystyka cech dystynktywnych

Spółgłoskowość, przypisywana wszystkim fonemom, związana jest ze sposobem powstawania dźwięków mowy, a dokładniej z wystąpieniem przeszkody w nasadzie ([+spółgłoskowość]). Nazwa cechy może być mylnie utożsamiana z charakterystyką funkcjonalną głosek, jaką jest niezgłoskotwórczość. Chcemy jednak podkreślić, że w przedstawionej propozycji jest rozumiana nie funkcjonalnie, lecz w odniesieniu do cech artykulacyjnych. Przyjmujemy takie rozwiązanie, mimo że bywa wobec spółgłoskowości formułowany zarzut, że pozostaje redundantna wobec szczeliności, zwartości i półotwartości, które *explicite* wskazują na stopień zbliżenia narządów artykulacyjnych w bardziej szczegółowy sposób (zob. dyskusja w: Osiewicz 2011: 24–29).

Samogłoskowość dotyczy wyłącznie fonemów o cesze [–spółgłoskowość], a zatem odnosi się do dźwięków realizowanych bez przeszkody w nasadzie, czyli do samogłosek i półsamogłosek. Realizacje fonemów nacechowanych ze względu na samogłoskowość ([+samogłoskowość]) charakteryzują się stabilnym układem artykulatorów w szczycie głoski i możliwością przedłużenia dźwięku.

Kolejne trzy cechy zawierają się w cesze samogłoskowość. Są wobec siebie nawzajem równorzędne, jednak opis systemu wymaga ustalenia ich kolejności. Wzorując się na pracach R. Laskowskiego i M. Wiśniewskiego, przyjmujemy następujący porządek cech: wysokość, przedniość, tylność.

⁶ Nie dotyczy dźwięczności.

⁷ Należy dodać, że kiedy cecha jest nazwą dwuelementowego zbioru, zapisywana jest jako „(cecha) spółgłoskowość”, „(cecha) dźwięczność” etc. Gdy mowa jest o elementach zbioru, czyli o wartościach cechy, posługujemy się zapisem [+spółgłoskowość], [–spółgłoskowość], [+dźwięczność], [–dźwięczność] etc.

Wysokość oznacza uniesienie masy języka ku podniebieniu twardemu podczas wymowy głosek reprezentujących fonemy samogłoskowe ([–spółgłoskowość]).

Przedniość to cecha właściwa zarówno dla fonemów samogłoskowych, jak i niesamogłoskowych. Podczas wymawiania głosek reprezentujących te fonemy masa języka jest przesunięta ku przodowi ([+przedniość]).

Tylność to cecha charakterystyczna wyłącznie dla fonemów z podklasy o cechach [+samogłoskowość], [–przedniość]. Podczas tworzenia głosek reprezentujących dane fonemy masa języka jest przemieszczona ku tyłowi.

Półotwartość to cecha przypisywana fonemom o charakterystyce [+spółgłoskowość], których warianty tworzone są w ten sposób, że w nasadzie dochodzi do powstania przeszkody, ale kanał głosowy nie jest w pełni zamknięty i powietrze przepływa w innym miejscu⁸. Wyjątek stanowi fonem /r/, którego warianty są realizowane inaczej, mianowicie przez naprzemienne zamknięcie i otwarcie kanału głosowego w tym samym miejscu.

Nosowość to cecha dystynktywna charakteryzująca dwie podklasy fonemów: (1) o cechach [–spółgłoskowość], [–samogłoskowość] oraz (2) o cechach [+spółgłoskowość], [+półotwartość]. Realizacjom fonemów [+nosowość] właściwy jest udział jamy nosowej.

Boczność to cecha relewantna dla kilku fonemów półotwartych ([+półotwartość]). Głoski będące wariantami fonemów nacechowanych bocznością są artykułowane w taki sposób, że powietrze wydostaje się poza jamę ustną przez otwarcie utworzone przez boki języka.

Uwzględniamy cechę boczność (nie drżącość) ze względu na wspomnianą już nietypowość fonemu /r/. Głoska [r], będąca głównym wykładnikiem tego fonemu, powstaje dzięki wibracjom koniuszka języka, który drgając, uderza o dźwięczną. Przyjęcie jako cechy dystynktywnej drżącości dałoby taką samą opozycję /r/ : /l/°.

Zwartość to cecha, którą należy łączyć z fonemami [–półotwartość], reprezentowanymi przez głoski o dwóch etapach sposobu artykulacji, a sama cecha odnosi się tylko do pierwszego etapu powstawania przeszkody. Etap ten polega na wytworzeniu zapory dla wydychanego powietrza w postaci zwarcia pary artykulatorów.

Przynajmniej pierwszeństwo zwartości nad szczelinowością¹⁰, ponieważ znajduje to odzwierciedlenie w wymienionych etapach powstawania dźwięków zwarto-wybuchowych i zwarto-szczelinowych. Mają one dwie fazy sposobu artykulacji, w przeciwieństwie do jednofazowych pod tym względem głosek szczelinowych.

Szczelinowość dotyczy wyłącznie fonemów o cesze [+zwartość]. Cechę [+szczelinowość] wiążemy z fonemami reprezentowanymi w tekstach przez spółgłoski właściwe, w których

8 W literaturze przedmiotu *półotwarcie* definiowane jest następująco: „powietrze wydostające się z płuc w tym samym czasie w jednym miejscu nasady napotyka na przeszkodę w postaci całkowitej blokady utworzonej przez zwarte artykulatory, a jednocześnie w innym miejscu nasady strumień powietrza swobodnie płynie przez szczelinę utworzoną przez drugą parę artykulatorów” (Wiśniewski 1997: 42). Tymczasem w rzeczywistości wskazanie dwóch przeszkód wytworzonych przez dwie pary artykulatorów nie zawsze okazuje się możliwe.

9 Z zastrzeżeniem, że w konsekwencji [r] realizowane przez niektóre osoby jednoudzierzeniowo nie mogłoby być allofonem fonemu /r/.

10 Inną kolejność hierarchii cech przyjmuje M. Wiśniewski (1997: 155–156).

artykulacji po fazie zwarcia obserwujemy łagodne rozsuniecie pary artykulatorów (szczelinę). Fonemy o cesze [–szczelinowość] są reprezentowane przez głoski zwarto-wybuchowe¹¹.

Kolejne cechy prezentowane poniżej w płaszczyźnie fonetycznej związane są z miejscem artykulacji, dlatego ich określenia pochodzą od nazw narządów biorących udział w procesie powstawania dźwięków.

Wargowość to cecha, którą przypisuje się fonemom reprezentowanym przez głoski wymawiane z zaporą tworzoną z udziałem warg.

Przedniojęzykowość to cecha fonemów, których warianty realizowane są z zaporą tworzoną przez przednią część języka.

Dziąsłowość jest związana z cechą [+przedniojęzykowość], ponieważ jest to uszczegółowienie miejsca artykulacji. Głoski reprezentujące fonemy o cesze [+dziąsłowość] są wymawiane z przeszkodą powstałą między przednią częścią języka a dziąsłami.

Środkowojęzykowość, podobnie jak poprzednie cechy, wywodzi się z cech artykulacyjno-brzmieniowych związanych z miejscem artykulacji. Podczas realizacji wariantu fonemu o cesze [+środkowojęzykowość] powietrze napotyka zaporę wytworzoną przez środek języka i przednią część podniebienia twardego.

W opisie uwzględniamy cechę środkowojęzykowość (a nie tylnojęzykowość), ponieważ jest to kolejne miejsce artykulacji po wargowości i przedniojęzykowości. Zastrzeżenie, że zaporą wytwarzana jest przez przednią część podniebienia twardego, eliminuje problem z rozbieżnością między opisem fonetycznym a interpretacją fonologiczną głosek [x'], [k'], [g'] (komentarz zob. dalej). Cecha jest relewantna dla fonemów [–przedniojęzykowość].

Dźwięczność, choć jest cechą istotną dla polszczyzny ze względu na swą kategoryalność, w naszym opisie jest uwzględniana jako ostatnia. Wariantami fonemów mających cechę [+dźwięczność] są głoski wytwarzane z udziałem wiązań głosowych. Dla fonemów [–spółgłoskowość] oraz fonemów [+spółgłoskowość], [+półotwartość] jest to cecha nierelewantna.

Całość proponowanego systemu można przedstawić jako macierz cech oraz w postaci dendrytu. Dendryt ilustruje strukturę zależności cech, maczyca natomiast zawiera inwentarz fonemów wraz z tworzącymi je cechami dystynktywnymi.

Oznaczenia cech:

- 1 – spółgłoskowość
- 2 – samogłoskowość
- 3 – wysokość
- 4 – przedniość
- 5 – tylność
- 6 – półotwartość
- 7 – nosowość
- 8 – boczność

11 Cecha szczelinowość, choć w zamierzeniu powiązana z cechą artykulacyjną, nie jest jednoznaczna z procesem wytwarzania dźwięków mowy, dlatego [–szczelinowość] oznacza fonemy reprezentowane przez głoski zwarto-wybuchowe.

Matryca cech dystynktywnych

FONEM	WARIANTY / CECHY	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
/m/	[m], [m'], [m̥], [m̩]	+					+	+				+				
/n/	[n], [n'], [n̥], [n̩], [n̄]	+					+	+				-	+			
/ń/	[ń], [ń']	+					+	+				-	-		+	
/ŋ/	[ŋ], [ŋ'], [ŋ̥]	+					+	+				-	-		-	
/l/	[l], [l'], [l̥]	+					+	-	+							
/r/	[r], [r'], [r̥]	+					+	-	-							
/č/	[č], [č']	+					-			+	+		+	+		-
/ž/	[ž], [ž']	+					-			+	+		+	+		+
/c/	[c], [c']	+					-			+	+		+	-		-
/z/	[z], [z']	+					-			+	+		+	-		+
/ć/	[ć]	+					-			+	+		-			-
/ź/	[ź]	+					-			+	+		-			+
/p/	[p], [p']	+					-			+	-	+				-
/b/	[b], [b']	+					-			+	-	+				+
/t/	[t], [t'], [t̥]	+					-			+	-	-	+			-
/d/	[d], [d'], [d̥]	+					-			+	-	-	+			+
/k/	[k], [k']	+					-			+	-	-	-			-
/g/	[g], [g']	+					-			+	-	-	-			+
/f/	[f], [f']	+					-			-		+				-
/v/	[v], [v']	+					-			-		+				+
/š/	[š], [š']	+					-			-		-	+	+		-
/ž/	[ž], [ž']	+					-			-		-	+	+		+
/s/	[s], [s']	+					-			-		-	+	-		-
/z/	[z], [z']	+					-			-		-	+	-		+
/ś/	[ś]	+					-			-		-	-		+	-
/ź/	[ź]	+					-			-		-	-		+	+
/x/	[x], [x'], [χ], [χ']	+					-			-		-	-		-	

/i/	[i]	-	+	+	+													
/u/	[u], [ü]	-	+	+	-	+												
/y/	[y]	-	+	+	-	-												
/e/	[e], [ê]	-	+	-	+													
/o/	[o], [ö]	-	+	-	-	+												
/a/	[a], [ä]	-	+	-	-	-												
/ũ/	[ũ], [ĩ]	-	-						+									
/ĩ/	[ĩ]	-	-		+				-									
/ų/	[ų], [ų'], [ų]	-	-		-				-									

Źródło: opracowanie własne.

Uwzględniony w macyzy inwentarz fonemów różni się od propozycji, które przywołałyśmy jako punkt wyjścia. W naszym ujęciu zdecydowana większość fonemów jest mocno obciążona funkcjonalnie (por. niżej uwagi o /ŋ/). Potwierdzają to łatwość tworzenia opozycji (wielość i seryjność par minimalnych) oraz brak rozbieżności w wymowie grup głóskowych (por. niżej uwagi o [k'], [g'] oraz [ĩ]). Ze względu na ograniczenie objętościowe artykułu prezentujemy wybrane fonemy oraz ich cechy dystyngtywne potwierdzone parami minimalnymi. Por.:

/a/

-spółgłoskowość *wiata* [v'ĩata] : *wiatr* [v'ĩ atr]

+samogłoskowość *jada* [ĩada] : *jadł* [ĩadu]

-wysokość *dziura* [źura] : *dziury* [źury]

-przedniość *bale* [bale] : *bele* [bele]

-tylność *bali* [bal'ĩ] : *boli* [bol'ĩ]

/ų/

-spółgłoskowość *łykać* [ųykać] : *pykać* [pykać]

-samogłoskowość *łka* [ųka] : *oka* [oka]

-nosowość (*on*) *słynął* [spųynoų] : (*oni*) *słyną* [spųynoũ]

-przedniość *dał* [daų] : *daj* [daĩ]

/z/

+spółgłoskowość *koza* [koza] : *koja* [koja]

-półotwartość *koza* [koza] : *kona* [kona]

-zwartość *koza* [koza] : *kota* [kota]

-wargowość *zebra* [zebra] : *febra* [febra]

+przedniojęzykowość *koza* [koza] : *kozia* [koża]

-dziąsłowość *zebra* [zebra] : *żebra* [żebra]

+dźwięczność *koza* [koza] : *kosa* [kosa]

/ń/

+spółgłoskowość *końec* [końec] : *kojec* [kojec]+półotwartość *konie* [końe] : *koce* [koce]+nosowość *konia* [końa] : *kora* [kora]–wargowość *niemy* [ńemy] : *memy* [memy]–przedniojęzykowość *słonie* [słońe] : *słone* [słone]+środkowojęzykowość *Reńki* [reńk'i] : *ręki* [reŋk'i]

/ŋ/

+spółgłoskowość *banki* [baŋk'i] : *bajki* [bajk'i]+półotwartość *banki* [baŋk'i] : *Baški* [bašk'i]+nosowość *banki* [baŋk'i] : *barki* [bark'i]–wargowość *tanki* [taŋk'i] : *tamki* [tamk'i]–przedniojęzykowość *naśiaka* [naśoŋka] : *naśionka* [naśoŋka]–środkowojęzykowość *ręki* [reŋk'i] : *Reńki* [reńk'i]

W przywołanych przykładach pojawia się problem w wypadku opozycji dla /ń/ oraz /ŋ/. Właściwie trudno wskazać takie opozycje fonemów /ń/ : /ŋ/ oraz /n/ : /ŋ/, które nie ulegałyby neutralizacji. Jest to konsekwencja z jednej strony wymowy krakowsko-poznańskiej, z drugiej zaś strony silnej tendencji do ujednociania wymowy wyrazów zapożyczonych i rodzimych, por. neutralizację w wymowie krakowsko-poznańskiej *naśiaka* : *naśionka* – realizowane jako [naśoŋka] oraz ogólnopolską fakultatywną wymowę [bank], rzadziej [baŋk]. Niejednokrotnie utworzenie opozycji dla omawianych fonemów jest możliwe wyłącznie ze względu na potencję systemu. Tak dzieje się w wypadku przywołanej wyżej pary *ręki* [reŋk'i] : *Reńki* [reńk'i], ale też przykładowo *łęki* [leŋk'i] : *Leńki* [leńk'i] (w obu wypadkach w opozycji uczestniczą deminutywa od nazw własnych). Mimo dostrzeganych problemów i słabego obciążenia funkcjonalnego zdecydowaliśmy o tymczasowym zachowaniu fonemu /ŋ/¹³.

Odrębnego komentarza wymaga brak odnotowania fonemu /ł/. Pominięcie go w opisie jest uwarunkowane zmianami historycznymi. Obecnie głoska, która reprezentuje ten fonem, niemal nie występuje w mowie użytkowników współczesnej polszczyzny¹⁴ i przez to nie jest wykorzystywana do tworzenia par minimalnych (nie pełni funkcji różnicowania wyrazów). O zaniku opozycji /l' / : /ł/ pisze Magdalena Osowicka-Kondratowicz (2012: 212), wskazując na utożsamienie dźwięku [ł] z [u].

Podobnie rezygnujemy z nadania statusu odrębnych fonemów dźwiękom [k'] i [g']. Również ta decyzja spowodowana jest zmianami historycznymi w zakresie palatalności. Obecnie miękkość [k'] i [g'] jest realizowana najczęściej asynchronicznie¹⁵, a nie – jak przyjmował ponad

13 W przeciwieństwie np. do Bogusława Dunaja (1991: 45), który głoskę [ŋ] uznaje za wariant pozycyjny fonemu /ŋ/ (obok [ń] oraz [ŋ]).

14 W XX wieku utrzymywała się wyłącznie w tzw. wymowie scenicznej. Do końca XIX wieku wymowę [ł] zastąpił gład tylny, wcześniej utożsamiany z wymową chłopską (Awramiuk 2021) lub z [u] pochodzącym z wyrazów zapożyczonych (Osowicka-Kondratowicz 2012) (inaczej zob. Sawicka 1995: 128).

15 Badania Agnieszki Serwik (2004) wskazują, że 80 procent młodych osób realizuje miękkość [k'], [g'] asynchronicznie. Podobnie ocenia występowanie synchronicznej wymowy [k'] i [g'] B. Dunaj (2006).

ćwierć wieku temu M. Wiśniewski – w części wyrazów synchronicznie, a w części asynchronicznie. Oznacza to, że problematyczne jest stworzenie opozycji wyłącznie jakościowej między /k/ i /k'/ oraz /g/ i /g'/. Dla ewentualnych fonemów /k'/, /g'/ opozycje ilustrujące poszczególne cechy dystynktywne wyglądałyby następująco (por. zwłaszcza [+środkowojęzykowość], którą należałoby ze względu na wprowadzenie fonemów /k'/ i /g'/ zdefiniować inaczej niż w przedstawianej propozycji):

/k'/

- +spółgłoskowość *kies* [k'es] / [k'ies] : *łez* [ɥes]
- półotwartość *kira* [k'ira] : *lira* [l'ira]
- +zwartość *raki* [rak'i] : *razi* [razi]
- szczelinowość *kiszq* [k'išoũ] : *ciszq* [ćišoũ]
- wargowość *kiły* [k'iũy] : *biły* [b'iũy]
- przedniojęzykowość *kira* [k'ira] : *tira* [t'ira]
- +środkowojęzykowość *polskie* [polsk'e] / [polsk'ie] : *Polskę* [polske] / [polskeũ]
- dźwięczność *kies* [k'ies] : *giez* [g'ies] (lub [k'es] : [g'es])

/g'/

- +spółgłoskowość *gier* [g'er] : *jer* [ier] (częśćcziej [g'ier] : [ier])
- półotwartość *git* [g'it] : *nit* [nit]
- +zwartość *rogi* [rog'i] : *rosi* [roši]
- szczelinowość *rogi* [rog'i] : *rodzi* [roži]
- wargowość *rogi* [rog'i] : *robi* [rob'i]
- przedniojęzykowość *gira* [g'ira] : *tira* [t'ira]
- +środkowojęzykowość *drogie* [drog'e] / [drog'ie] : *drogę* [droge] / [drogeũ]
- +dźwięczność *gier* [g'ier] : *kier* [k'ier] (lub [g'er] : [k'er])

Zgodnie z dominującą dziś wymową część prezentowanych bądź możliwych opozycji ma charakter ilościowo-jakościowy (więcej zob. Drózdź-Łuszczczyk 2023). Warto podkreślić, że dla cechy wskazującej na miejsce artykulacji [k'], [g'] niemożliwe jest utworzenie pary minimalnej, w której przynajmniej jeden z członów nie miałby dwóch możliwych realizacji prowadzących do różnic ilościowych (por. przykłady: [polsk'e] / [polsk'ie] : [polske] / [polskeũ], [drog'e] / [drog'ie] : [droge] / [drogeũ]).

Poza tym rezygnujemy z wyodrębniania fonemu /ĩ/, który pojawia się w opracowaniu M. Wiśniewskiego (1997) z jednym wykładnikiem tekstowym w postaci głoski [ĩ]. Fonem ten przysparza problemów związanych z tworzeniem opozycji, por. cechy dystynktywne fonemu (Wiśniewski 1997: 192):

/ĩ/

- spółgłoskowość: *pańska* [pańska] : *parska* [parska]
- samogłoskowość: brak pary
- +nosowość: *pluńże* [pluńże] : *plujże* [plujże]
- +przedniość: *żeński* [żeńsk'i] : *rzęski* [żeũsk'i]

Pary minimalne przy cechach dystynktywnych tej jednostki, po pierwsze, są bardzo rzadkie i nie da się utworzyć serii przykładów na dane opozycje. Po drugie, M. Wiśniewski (1997: 83, 192) przyjął, że *ń* przed szczelinowymi zawsze wymawiamy jako [ɲ] i dlatego proponowane przez niego pary znajdują uzasadnienie. We współczesnej polszczyźnie zjawisko to nie ma charakteru obligatoryjnego i wyrazy typu *pański, szatański* mogą być wymawiane dwójako: w mowie starannej z głoską [ń], w mowie szybkiej z głoską [ɲ]. Po trzecie zaś – brak pary minimalnej potwierdzającej cechę [–samogłoskowość] tego fonemu. Przyniesione argumenty przemawiają za tym, aby zrezygnować z fonemu /ɲ/. Dlatego głoskę [ɲ] uznajemy za wariant fonemu /ɲ̃/¹⁶ ze względu na wspólny zestaw cech artykulacyjno-brzmieniowych tej głoski i wariantu podstawowego wskazanego fonemu oraz ich dystrybucję inkluzywną (zob. więcej na ten temat Siudzińska 2023).

Zakończenie

Zaprezentowana interpretacja systemu fonologicznego współczesnego języka polskiego różni się od przywoływanych w tekście opisów R. Laskowskiego (1978/1999) i M. Wiśniewskiego (1997) w następujących punktach:

- liczba fonemów – R. Laskowski wyróżnia ich 37, M. Wiśniewski 40; w przedstawionej propozycji uwzględniono 36 fonemów;
- wśród fonemów spółgłoskowych nie wyodrębniono /k'/, /g'/, /ł/ ze względu na zmiany w wymowie (/k'/, /g'/ odnotowane zostały u obu wspomnianych autorów, /ł/ obecne jest w pracy M. Wiśniewskiego);
- brak fonemu /ɲ̃/, który wyróżnia M. Wiśniewski (brak u R. Laskowskiego);
- w odniesieniu do przyjętych cech dystynktywnych zasadnicza zmiana dotyczy kolejności wprowadzania cech, a dokładniej uwzględnienia zwartości przed szczelinowością.

Przedstawiona propozycja nie wyklucza dalszej dyskusji o interpretacji fonologicznej głosek, ale też nie to było naszym celem. Chciałyśmy zaprezentować system fonologiczny, którego elementy byłyby silnie obciążone funkcjonalnie i – w większym stopniu niż w dotychczasowych opisach – odzwierciedlały współczesną wymowę oraz zachodzące w niej zmiany. Problemy z tworzeniem opozycji wskazują, że w przyszłości należy uważnie śledzić procesy związane z realizacją w wymowie takich grup, jak *kie, gie, ńs, ńc, nk*. Jednocześnie dowodzą, jak potrzebne są aktualne opracowania z zakresu ortofonii.

Bibliografia

- Awramiuk E. 2021: *Zapisać mowę. Wybrane zagadnienia graficznej reprezentacji tekstów polskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Drózdź-Luszczak K. 2023: *Problemy z interpretacją fonologiczną wybranych głosek zwarto-wybuchowych*, „LingVaria”, nr 2(36), s. 75–84.

16 Większość badaczy głoskę [ɲ] uznaje za wariant fonemu /ɲ/ (por.: Rocławski 1976/1986; Laskowski 1978/1999; Wierchowaska 1980; Sawicka 1995; Ostaszewska, Tambor 2000; Klebanowska 2007).

- Dunaj B. 1991: *Dwa dyskusyjne problemy polskiej fonologii*, „Prace Językoznawcze”, t. 19: *Studia polonistyczne*, Uniwersytet Śląski, Katowice, s. 40–46.
- Dunaj B. 2006: *Zasady poprawnej wymowy polskiej*, „Język Polski” LXXXVI, z. 3, s. 161–172.
- Klebanowska B. 2007: *Interpretacja fonologiczna zjawisk fonetycznych w języku polskim z ćwiczeniami*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Laskowski R. 1978/1999: *System fonologiczny języka polskiego*, [w:] S. Urbańczyk (red.), *Encyklopedia języka polskiego*, wyd. 3, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. 386–389.
- Osiewicz M. 2011: *Zakłócony porządek. O problemie „całościowej” interpretacji systemu językowego na przykładzie systemu fonologicznego współczesnego języka polskiego*, „Kwartalnik Językoznawczy”, nr 2(6), s. 12–31.
- Osowicka-Kondratowicz M. 2012: *Z zagadnień kategoryalności fonologicznej w języku polskim*, „Prace Językoznawcze”, z. 14, s. 211–224.
- Ostaszewska D., Tambor J. 2000: *Fonetyka i fonologia współczesnego języka polskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Rocławski B. 1976/1986: *Zarys fonologii, fonetyki, fonotaktyki i fonostatystyki współczesnego języka polskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Sawicka I. 1995: *Fonologia*, [w:] H. Wróbel (red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Fonetyka i fonologia*, Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków, s. 105–195.
- Serowik A. 2004: *Sposób realizacji sekwencji kie, gie w języku polskim*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Studia Slavica” IX, nr 364, s. 63–81.
- Siudzińska N. 2023: *Problemy z interpretacją fonologiczną samogłosek nosowych w języku polskim*, „LingVaria”, nr 2(36), s. 63–74.
- Stieber Z. 1966: *Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Szpyra-Kozłowska J. 2002a: *Inwentarze fonemów języka polskiego i ich konsekwencje*, „Logopedia”, nr 31, s. 7–26.
- Szpyra-Kozłowska J. 2002b: *Wprowadzenie do współczesnej fonologii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Wierzchowska B. 1980: *Fonetyka i fonologia języka polskiego*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Wiśniewski M. 1997: *Zarys fonetyki i fonologii współczesnego języka polskiego. Skrypt dla studentów filologii polskiej*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń.
- Wolańska E. 2019: *System grafemacyjny współczesnej polszczyzny na tle innych systemów pisma*, Elipsa, Warszawa.

Summary

Reinterpretation of the phonological system of contemporary Polish language

Keywords: phonology, language system, contemporary pronunciation.

The article presents a new proposal for the phonological system of the contemporary Polish language. This is not a fully original proposal, as it refers to the works of Roman Laskowski (1978/1999) and Marek Wiśniewski (1997) in many of its decisions. The main premise was to ensure that the distinct phonological units were functionally significant and, to a greater extent than in previous descriptions, reflected contemporary pronunciation and the changes occurring in it. In the inventory of phonemes, /k'/, /g'/, /i'/ and /ł/ were not noted. Issues with creating oppositions suggest that future research should carefully monitor processes related to the realization of such groups as *kie*, *gie*, *ńs*, *ńc*, *ńk*. At the same time, these issues prove how necessary current studies in the field of orthoepy are.